

УДК 9(М)3

ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ БРАНЦІВ З ТАТАРСЬКОЇ НЕВОЛІ ЗА ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Микола ВИСОТІН

науковий співробітник відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

***Анотація.** У статті зроблено спробу з'ясувати, чи було повернення з татарського полону суттєвим фактором зменшення демографічних втрат мирного населення Волині від дій військ Кримського ханства. На основі документального матеріалу та літописних джерел обстоюється думка, що практично весь ясир, виведений татарами до Криму, був назаважди втраченим для українського соціуму.*

***Ключові слова:** Хмельниччина, Україна, Волинь, Кримське ханство, ясир, «поворотні втрати», «безповоротні втрати», шляхи повернення з полону, демографічні втрати.*

ПРОБЛЕМА ВОЗВРАЩЕНИЯ УКРАИНСКИХ ПЛЕННИКОВ ИЗ ТАТАРСКОЙ НЕВОЛИ ВО ВРЕМЕНА ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

Николай ВЫСОТИН

научный сотрудник отдела исторических памятников украиноведения НИИУ

***Аннотация.** В статье сделана попытка выяснить, было ли возвращение из татарского плена существенным фактором уменьшения демографических потерь мирного населения Волини от действий войск Крымского ханства. На основе документального материала и летописных источников отстаивается мнение, что практически весь ясырь, выведенный татарами в Крым, был навсегда потерян для украинского социума.*

***Ключевые слова:** Хмельниччина, Украина, Волинь, Крымское ханство, ясырь, «безвозвратные потери», «возвратные потери», способы возвращения из плена, демографические потери.*

THE PROBLEM OF RETURN OF UKRAINIAN PRISONERS FROM TATAR CAPTIVITY IN THE TIMES OF BOHDAN KHMELNYTSKYI

Mykola VYSOTIN

research officer of the Ukrainian Studies Sites Department of RIUS

***Annotation.** The purpose of the article is to determine whether returning from the Tatar captivity was the significant factor of reducing of civilian casualties in Volyn as result of actions of the Crimean Khanate troops. Based on documentary materials and chronicles the author stands up the opinion that most of the jasyr removed by the Tatars to the Crimea was completely lost for the Ukrainian society.*

***Key words:** the times of Bohdan Khmelnytskyi, Ukraine, Volyn, the Crimean Khanate, jasyr, «irretrievable losses», «retrievable losses», means of return from the captivity, demographic losses.*

Встановлення справжніх масштабів демографічних втрат мирного населення Волині в роки Хмельниччини неможливе без вивчення проблеми полону, виведеного татарами до Криму. Це обумовлюється двома взаємопов'язаними факторами. **Сутність першого фактору полягає у великій питомій вазі ясиру¹ відносно сукупного числа інших видів людських втрат – загиблих, померлих від голоду і хвороб, поранених і т. ін.** Про це свідчать тогочасні документальні матеріали. Так, протягом лише декількох тижнів грудня 1653 р. орда спустошила більш ніж 700 волинських сіл і містечок, що становило близько 54% (!) від їх загальної кількості порівняно з часом до нападу [11, с. 358–376]. Пояснюючи причини обезлюднення поселень, документи однаковою мірою зазначали «розейстя» їх жителів, «вистинання» та побрання до полону татарами. При цьому число поневолених залишалось стабільно високим протягом усього періоду Хмельниччини, оскільки 10 років (з 1648 по 1657 рр.) масштабні рейди та рядові виправи кримців із захоплення людської здобичі не припинялися. **Сутність другого фактору полягає у двоїстій природі самого ясиру як соціального явища.** З одного боку, полон становив один із головних видів людських втрат, оскільки виведені в Крим люди фактично переставали відігравати будь-яку роль у житті громади: вони не вступали в правові відносини, не займалися господарством, не служили у війську, не брали шлюб та не народжували дітей і т. ін. Але, з іншого

боку, не всі захоплені остаточно втрачалися для суспільства; на відміну від загиблих і поранених, вони зберігали життя і здоров'я, тож мали шанси повернутися і знову стати активними членами соціуму. Це підтверджується документальним матеріалом, у якому йдеться про звільнення окремих бранців та їх повернення на Батьківщину (див. Таблицю 1).

Поеднання обох факторів дає підстави стверджувати, що з числа великої кількості захоплених у полон людей справжніми жертвами є лише ті, хто назавжди залишився на чужині, оскільки вилучення із суспільних відносин саме цієї категорії бранців безпосередньо впливало на динаміку чисельності населення, його геронтологічний, соціальний і статевий склад. При цьому щасливці, котрим вдавалося повернути собі свободу, за формальними ознаками не можуть повною мірою зараховуватися до числа жертв татарської агресії. До речі, двоїсту природу військового полону підкреслював дослідник Борис Урланіс, який писав: «... якщо полонений повернувся з полону ... то це з демографічної точки зору не вважається втратами» [21, с. 18]. Ґрунтуючись на описаній Урланісом методиці обрахування людських втрат, віднесемо тих, хто повернувся з полону, до категорії «поворотних» втрат, а тих, хто загинув у полоні, – до групи «безповоротних» втрат. Таким чином, досягнення глибини демографічної кризи, що вразила Волинь у середині XVII ст., буде можливе лише після встановлення балансу між зазначеними категоріями бранців. Для виконання такого завдання слід передусім визначити головні шляхи звільнення полонених і з'ясувати, чи становив хоча б один із них сталий канал порятунку.

¹ Ясир (від арабського asir, турецького esir) – буквально: невільник, полонений. Термін вживається для позначення полону, захопленого татарами й турками під час військових походів або здобичницьких нападів на території сусідніх держав.

Завдання стає більш актуальним з огляду на те, що в сучасній літературі подеколи наголошується, що неволя, до якої потрапляли бранці, не була такою тяжкою, як це прийнято вважати, до того ж існувало безліч способів позбутися рабства [13, с. 106–108]. Не заперечуючи самої можливості ймовірного порятунку, зауважимо, що в ті часи у людей сформувалося уявлення про полон як про найтяжче випробування. Про це неодноразово писали сучасники, які побували в Криму. Всі вони, незалежно один від одного, повідомляли про вкрай тяжкі умови, в яких їхнім співвітчизникам доводилося існувати в рабстві. Польський дипломат Мартин Броневський, який за дорученням короля Стефана Баторія щонайменше двічі відвідував Крим, писав: «... становище полонених у татар дуже сумне; їх мучать голодом, наготою, а простолюдинів так сильно б'ють батогами, що нещасні самі собі бажають смерті» [8, с. 365]. Ще більш вразливі свідчення подає мемуарист XVI ст. Михалон Литвин: «... дуже часто зустрічаються серед цих нещасних людей такі, котрих оскопили, або відрізали вуха і вирвали ніздрі, припекли розпеченим залізом щоки і лоби і примушують закованих у пута і кайдани вдень працювати, а вночі сидіти в темницях; а підтримує їх вбога їжа, що складається з м'яса померлих тварин, гнилого, що кишить хробаками, якого навіть собаки не їдять. А жінок ... тримають для розпусти» [18, с. 72]. Навіть припустивши, що автори наведених свідчень дещо перебільшили, загальний посил недовзначно свідчить про враження, які вкоринилися у суспільній думці. Це змушувало людей прагнути уникати полону за будь-яку ціну. Якнайкраще це висловив французький інженер Блез де Віженер у

трактаті, написаному 1573 р. спеціально для короля Речі Посполитої Генріха Валуа з метою ознайомити монарха з татарською проблемою: «... переможені повинні приготуватися до всіляких жорстокостей, які лише можна уявити; тому кожен прагне бути вбитим на місці, бо полон, до якого татари забирають усіх, хто потрапив їм до рук, є незрівнянно гіршим від найлютішої смерті» [10, с. 82].

Однак хоч би яким великим було прагнення не потрапити до татарської неволі, уникнути цієї долі вдавалося не всім. З того моменту, як вільна людина перетворювалася на невільника, для неї існувало лише три способи порятунку: викуп, обмін і втеча [13, с. 106–108]. При цьому слід наголосити, що жоден із цих способів не гарантував свободи ані всім бранцям, ані значному їх числу – з причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Так, викуп, найбажаніший для татар спосіб звільнення бранців (а тому найдієвіший і найефективніший), був майже недоступним для селян, які й становили основну масу ясиру. Це пояснюється відсутністю в розпорядженні селянства достатніх для викупу готівкових грошей. А власники селян, навіть якщо у них були такі кошти, не мали бажання передавати їх татарам в обмін на свободу належних їм простолюдинів. Винятковість такого явища, як викуп селянина з татарської неволі, підтверджується документальним матеріалом. Ірина Ворончук пише, що за період XVI – першої половини XVII ст. їй трапився лише один документ про викуп селянина [12, с. 386–387]. Принагідно зазначимо, що в нашому розпорядженні взагалі немає жодного аналогічного документа, актуального для періоду 1648–1657 рр.

Таким чином, викуп був можливим лише для обмеженої частини населення – знатної та заможної еліти Речі Посполитої. Проте навіть і для еліти цей спосіб реалізовувався з багатьма застереженнями, які суттєво обмежували його ефективність. Визволення шляхти з татарської неволі здавна було одним із обов'язків Польської держави. Коріння цього звичаю сягало давніх традицій посполитого рушення часів Казимира Великого, за якими шляхтич, який потрапляв у полон під час воєнного походу, мав право бути викупленим коштом королівського скарбу [3, с. 16]. Однак на середину XVII ст. під впливом тодішніх реалій давнє право зазнало значних змін. Проблема бюджетного дефіциту, яка невідступно супроводжувала Річ Посполиту, з початком війни переросла у справжню катастрофу. Грошей не вистачало навіть на невідкладні воєнні потреби (наприклад, найм війська), не говорячи вже про викуп полонених. Тож питання про порятунок співвітчизників з татарської неволі хоч і порушувались на рівні повітових сеймиків та вальних сеймів, однак дієвих результатів не давали. Так, елекційний сеймик Брацлавського воєводства, який відбувся у жовтні 1649 р., виробив інструкцію своїм послам на вальний сейм у Варшаві. Згідно з цією інструкцією послы були зобов'язані вимагати, аби при переданні значної суми упоминків (близько 200 тисяч талерів), яку належало сплатити кримському хану за умовами Зборівського миру, одночасно було порушено питання про звільнення коронних гетьманів Мартина Калиновського, Миколая Потоцького та інших представників військової еліти, які потрапили в полон 1648 р. після битв поблизу Жовтих

Вод і під Корсунем: «... przy oddaniu tak znaczney summy tatarskich upominków, słuźn[a] aby publico nomine z hanem o eliberatią jch mość panow hetmanów u inszych officerów woyskowych tractowano, o co panowie posłowie nasi pilno iustare powinni» [1, ф. 28, спр. 85, арк. 476–480 зв.; 19, с. 84; 4, с. 340–341]. До цього ж питання пізніше звернувся і король Ян Казимир, який у листі хану Іслам-Гірею III від 18 січня 1650 р., сповіщаючи про відправлення упоминків, писав: «... вимагаємо від тебе, нашого брата, аби ти, згідно з нашою дружбою, відпустив з полону наших гетьманів, а також 85 інших наших підданих, які на цей час перебувають у твоїй державі в полоні; тому що ми з огляду на нашу дружбу і братерство зробили так, що тепер у нашій державі майже немає твоїх полонених підданих, і на майбутнє ми маємо намір доводити тобі нашу дружбу і братерство в усякій справі» [15, с. 280]. Цікаво, що ані учасники сейму, ані король не пропонували додаткових грошей за звільнення вельможних співвітчизників. Повернути їм свободу пропонувалося на тих підставах, що вже й так сплачено велику суму упоминків, а до того ж звільнено татар, які перебували в польському полоні. Проте такі вимоги не мали перспектив, оскільки суперечили татарському менталітету. Адже кримці розглядали упоминки як законну данину, сплата якої не вимагала від них додаткової вдячності у вигляді повернення полонених. З точки зору татар, бранець становив собою матеріальну цінність і як такий мав принести своєму господарю певний зиск у вигляді викупу. Тож обидва гетьмани, зрештою, отримали свободу 1650 р. після дворічного утримання в Криму, але лише після того, як за них було сплачено

додатковий величезний викуп (який, між іншим, надійшов не з державної скарбниці, а з приватних джерел). Очевидно, якщо держава не знайшла грошей для звільнення таких вельможних осіб, як коронні гетьмани, тим більше їх не було для порятунку пересічної шляхти. Показово, що держава навіть на словах не заступилася за своїх підданих: ані в інструкції депутатам до вального сейму, ані в королівському листі не йшлося про повернення пересічних людей, а лише про звільнення обмеженого числа вищої військової еліти. Відтак більшість шляхти могла сподіватися тільки на допомогу рідних, близьких і патронів.

Для реконструкції обставин викупу рядового шляхтича скористаємось двома документами, які взаємно доповнюють один одного. В першому йдеться про Станіслава Серебриського, поручника гусарської корогви Яна Замойського, долею якого опікувалась його дружина Олександра. Вона звернулася до князя (ймовірного патрона свого чоловіка) з проханням «... звільнення з рук неприятельських татарських і викуплення малжонка свого під час експедиції Батозької взятого, уродженого його милості пана Станіслава Серебриського, поручника корогви гусарської ... його мил. пана підчасного коронного» [1, ф. 28, спр. 91, арк. 372 зв.–375 зв.; 19, с. 350]. При цьому з тексту невідомо напевне, на яку саме допомогу розраховувала жінка. Це могло бути прохання сприяти у проведенні переговорів, доставленні викупу до Криму та у доправленні звільненого бранця на Батьківщину. Ще один, більш імовірний вид допомоги, подає інше джерело – лист Войцеха Скаржевського до Станіслава Яницького. Цей лист, своєю чергою не розкриваючи обставин

клопотань заступника, містить конкретне прохання – надати Скаржевському грошову позичку для викупу з неволі швагра – шляхтича Подорецького.

Цілком імовірно, що в зазначених документах представлені типові портрети рядових шляхтичів, родини яких не мали достатньої для викупу кількості грошей, а вони самі не були настільки наближені до своїх покровителів, аби ті серйозно переймалися їх долею.

З першого документа очевидно, що справа звільнення шляхтича просувалася вкрай повільно. Серебриський був захоплений татарами на початку червня 1652 р. в ході операції під Батогом і на час, якого стосується документ – 25 травня 1655 р., – перебував у полоні вже майже 3 роки. Беручи до уваги, що татари, зацікавлені в отриманні викупу, самі змушували невільників писати листи з благаннями про допомогу, можемо припустити, що послання від полоненого поручника надійшло настільки швидко, наскільки це було можливо в ті часи. Лист із Криму, швидше за все, був доставлений на Волинь довіреними особами, що мандрували у складі посольств або купецьких караванів. Також цей лист міг бути привезений одним із татарських загонів, які (як союзники спочатку козацького, а згодом і польського війська) вільно курсували між Кримом та Україною. Зрозуміло, що, доправивши лист на Волинь, татари не везли його самі родині бранця, а користалися для цього послугами посередників. Для визначення часу, протягом якого лист міг бути в дорозі, звернемося до даних про тривалість пересування посольств. У мирний час відстань між Києвом та Кримом (тобто більшу, аніж між Кримом і будь-яким містом чи селом Волині) можна

було подолати за 15 днів [5, с. 211–213; 9, с. 297]. Купецькі каравани, що пересувалися значно повільніше, потребували як мінімум вдвічі більше часу. Але навіть врахувавши різні непередбачувані обставини, які могли затримати кур'єра під час подорожі охопленими війною землями, навряд чи лист був у дорозі більше двох, максимум трьох місяців.

Отже, решту часу (понад два з половиною роки!) Олександра Серебриська витратила на пошук способів допомогти чоловікові. Розраховувати на дієву допомогу людей її кола було не варто: розорені війною, вони навряд чи перебували в кращому становищі, ніж родина Серебриських. Тож залишався лише єдиний дієвий спосіб допомоги – звернення до Яна Замойського, патрона Станіслава Серебриського. Але цей шлях був ускладнений неможливістю займати увагу вельможі вирішенням такої буденної справи, як порятунок одного з багатьох його клієнтів (який нічим не був ані кращий, ані гірший від інших). При цьому втрачений час «грав» проти бранця. Відомо, що татари гірше ставилися до невільників, родина яких тягнула з викупом. Такого в'язня могли морити голодом, примусити до тяжких робіт, надіти кайдани, кинути до в'язниці і навіть застосувати тортури [2, с. 51–53; 12, с. 380]. Розчарований господар міг продати такого бранця работоргівцю; зрештою, сам невільник міг померти, не витримавши тягарів полону. З документа невідомий результат зусиль жінки, але навіть якщо припустити, що Замойський схотів допомогти, навряд чи він міг би врятувати всіх нещасних, оскільки лише в битві під Батогом у полон до татар потрапило понад 8 тисяч поляків.

Повільне просування справи звільнення Станіслава Серебриського не було винятковим явищем. Так, до свого звільнення Андрій Єловицький утримувався в полоні 3 роки 4 місяці, Міхал Тиша Биковський – 5 років 3 місяці, Валеріан Хлебовський – 5 років 8 місяців, Себастьян Ястрембський – 6 років (див. Таблицю 1).

Гроші, призначені для викупу полонених, доставляли в Крим різними способами: інколи родичі вирушали у подорож особисто, а якщо з різних причин це було неможливо – уповноважували третіх осіб. Коли викуп невільників здійснювався державою, ця справа зазвичай доручалася послам, які домовлялися про розмір викупу, час і місце передання полонених тощо. Коли «посол від народу, до якого належать полонені», прибував до Криму, татари самі «... негайно виїжджають назустріч зі своїми в'язнями і вимагають сплати викупу, який був їм обіцяний полоненими, або який вони самі видумали» [8, с. 363]. Нерідко для перемовин з татарами посереджувалися посередництвом грецьких, вірменських, татарських, єврейських та інших купців, які звичними для себе каналами, налагодженими під час проведення торговельних операцій, викупали бранця за власний кошт і доправляли його на Батьківщину, де розраховували отримати винагороду від родичів звільненого шляхтича або з інших джерел, вказаних ним [12, с. 381; 10, с. 23; 8, с. 357, 363–364; 20, с. 26, 38]. Інколи бранцям вдавалося дійти згоди зі своїми поневолювачами. Тоді частину з них відпускали, аби вони зібрали встановлену суму грошей і привезли її до Криму. При цьому решту залишали в полоні як гарантію дотримання досягнутих домовленостей. Їх звільняли

лише тоді, коли татари отримували обіцяний викуп у повному обсязі.

Траплялися випадки, коли татари дозволяли викупувати бранців одразу після захоплення, навіть не доправляючи їх до Криму. Посередником між ордою та ясиром у справі звільнення останнього подеколи виступали козаки. Так, 1653 р.: «... побачивши, що татарам дісталось багато значного й рядового польського товариства і жалуючи його, щоб не пішли вони всі в подальшу найтяжчу кримську неволю, Хмельницький попросив Карачмурзу й татар, щоб відступили йому за гроші частину (виділено нами. – М. В.) полонян. На це вони легко згодилися, учинили з Хмельницьким торг і за певну ціну відступили й віддали ... двісті п'ятдесят шість найвиборніших полонян» [9, с. 71]. Легкість, з якою татари погодилися на таку пропозицію, пояснюється просто: вони отримали гроші без зайвих зусиль і очікувань, не ведучи тривалих переговорів із родинами полонених, уникаючи багатьох незручностей і небезпек, які б загрожували їм під час конвоювання невільницького каравану і т. ін. До того ж таким чином вони вивільнювали себе для того, аби негайно продовжити полювання за новими бранцями. Угода була вигідна і для поляків: вони не вирушили в Крим – у подорож, з якої не всі б повернулися. Не залишилися в накладі і козаки. Невдовзі їм було доставлено викуп з розрахунку близько 1500 талерів за одного полоненого шляхтича [9, с. 71]. Звернімо увагу: попри те, що було захоплено «... багато значного і рядового польського товариства», козаки врятували лише невелику його частину, яка могла належно віддячити своїм визволителям – у літописі цю частину полону названо «значним

польським товариством». При цьому більшість бранців – «рядове польське товариство» – залишилася під владою татар.

Через мінливість військової фортуни тягар полону доводилося відчувати не лише українцям та полякам, але й самим татарам, і це, своєю чергою, створювало ще один шлях, яким бранці з України могли повернутися до своїх домівок. Йдеться про взаємний обмін полоненими. Дещо суперечливі, на перший погляд, відомості про такий спосіб звільнення подає вже згадуваний нами Мартин Броневський. Він писав, що «... багато бранців звільняються шляхом обміну їх на полонених татар», і це відбувається тому, що татари задля повернення своїх співвітчизників «... виявляють значно більше турботи і старань, аніж ... християни ... бо незважаючи на будь-яку ціну, вони передусім вимагають повернення своїх полонених» [8, с. 365]. Поза сумнівом, перебуваючи в Криму близько 9 місяців з дипломатичною місією, Броневський мав можливість спостерігати різні аспекти життя татарського суспільства, в тому числі й практику повернення власних полонених. Тож його свідчення про використання татарами обох способів звільнення співвітчизників – і обмін, і викуп – заслуговують на цілковиту довіру. Однак прямо висловлений сум з приводу байдужості власної Батьківщини до долі захоплених у полон людей дає підстави «підозрювати» його в певній упередженості. Прагнучи привернути увагу читачів трактату до проблеми порятунку невільників, автор вдається до використання специфічного літературного прийому – риторичної антитези: задля підкреслення власних недоліків ідеалізує татарське суспільство шляхом

перебільшення фактичних зусиль кримців в опікуванні долею полонених земляків. Опосередковано це припущення підтверджується і самим Броневським, який в іншому місці, спростовуючи самого себе, писав, що лише «**декотрих** (виділено нами. – М. В.) полонених татар хан звільнює посередництвом обміну бранцями; для викупування інших він не шкодує власної казни» [8, с. 367]. Важливість наведеної цитати полягає в тому, що вона засвідчує явний дисбаланс між двома способами звільнення: обміном на українських та польських бранців і викупленням за гроші з ханської скарбниці. Будова фрази дає можливість припустити, що обмінаних татар було менше викуплених, відтак і число обмінаних на татар українців та поляків не могло бути великим. Окрім того, впадає в очі, що хан викупує полонених за власний рахунок. Річ у тім, що татари (як ми це вже зазначали) розглядали захоплену у військових походах здобич як особистий статок, тож будь-які спроби позбавити їх цього статку (хоч би таку спробу вчинив сам хан, переслідуючи благородну мету врятувати з неволі співвітчизників) були неприйнятними. Відтак для повернення своїх підданих, котрі утримувалися в полоні поляками або козаками, хан був змушений використовувати гроші з особистої скарбниці. Ймовірно, прості татари – власники ясиру – укладали угоди про обмін лише в тих випадках, якщо були особисто в цьому зацікавлені (наприклад, коли йшлося про звільнення їхнього родича). Отже, хан не міг би домовитись ані з польським королем, ані з козацьким гетьманом про масовий обмін бранцями за формулою «всіх полонених татар – на всіх полонених українців і поляків», навіть якщо б на те була його

політична воля. Такий крок (якби він був здійснений) поставив би хана в опозицію до власних підданих, які б сприйняли таку угоду як зазіхання на їхні права та особистий добробут, і справа цілком могла б закінчитися бунтом. За таких умов обмін бранцями не створював вагомого каналу для повернень, це були одиничні (хоча й не дуже рідкісні) угоди, укладання яких відбувалося з урахуванням індивідуальних особливостей кожної конкретної ситуації. Складаючи ціну за бранця, обидві сторони обов'язково враховували його соціальний статус, що давало підстави обмінювати одну «вагому» людину на декількох менш заслужених осіб, а в ряді випадків ще й вимагати під час обміну сплатити додатково певну суму грошей. У цьому контексті цікавими виглядають наступні два документи. В першому з них, датованому березнем 1649 р., його автори, шляхтичі Андрій Буженський і Олександр Ялбжик Вишинський, окрім іншого, повідомляють, що якомусь українському попу (його особу не встановлено) було подаровано поляка, капелана Кодацького монастиря, аби той піп виміняв на нього свого сина, який перебував у полоні в Орді [15, с. 207]. Важливою є обставина, що сина попа планувалося вимінювати не безпосередньо на татарина, а на поляка, тобто мала пропонуватися заміна одного бранця іншим, аби власник полоненого отримав викуп за людину, представлену йому на обмін. Можемо припустити, що для того, аби подібна угода зацікавила татарську сторону і була укладена, «обмінна вартість» польського капелана мала би бути значно вищою, аніж сина українського священика, інакше сам процес обміну, пов'язаний із клопотами, незручностями, а можливо – і небезпекою,

був би не цікавим татарській стороні. В іншому документі, датованому 19 травня 1651 р., йдеться про полонення поляками якогось мурзи на ім'я Нетос Мнос, за свободу якого козацько-татарська сторона пропонувала надіслати аж чотириох шляхтичів [15, с. 403].

Ще одним шляхом до звільнення, хоч і дуже ризикованим, були втечі [7, с. 28]. І якщо для шляхтича нарівні з іншими можливостями це був ще один спосіб повернути собі волю, то для пересічної людини – чи не єдиний шанс уникнути рабства. Одним із таких щасливців став Константий Мелецький, якому вдалося втекти і повернутися додому 1654 р. після того, як він «минулих років» (точний час його поневолення невідомий) був захоплений татарами [16, с. 68]. Також мешканці сіл Загірці, Краснолука, Татаринівці, Якимівці та Яцківці Кременецького повіту, захоплені в полон 1653 р., втекли вже наступного, 1654 р. [16, с. 56]. До речі, саме ті, хто звільнився втечею або був відбитий, перебували в руках кримців найменше – як правило, не більше декількох місяців. Вочевидь, це спричинено тим, що в такому випадку для звільнення не задіювалися неповороткі бюрократичні механізми, а все залежало від збігу обставин та особистої вправності. Найбільша кількість успішних втеч здійснювалася на шляху до Криму, коли бранцям вдавалося звільнитися від ременів, якими татари зв'язували свою здобич. Тоді невольники могли крадькома зникнути або ж зненацька напасти на своїх конвоїрів і звільнити решту ясиру [17, с. 5–6]. Докладніших описів ми не маємо, оскільки документи, як правило, засвідчуючи сам факт щасливого звільнення, не звертали уваги на обставини, які його супроводжували. Один із таких

документів – маніфестація Якуба Любенецького, в якій шляхтич оповідає, як потрапив до татарського полону та як йому вдалося звільнитися: «... року 1653 ... коли орда на краї Волинські нападала, по Надбужжі, як і за Бугом кграсувала, людей в неволю беручі, там і маніфестанта ... який до фортеці втікав ... в дорозі захопила і все його майно і всі папери, які при ньому були ... все зі скринєю захопили. І ті справи одні посікли, інші спалили й розкидали і навіть самого протестанта до неволі взяли, сина його і челядь його всю забрали і до Орди відправили. Але маніфестант в дорозі за особливою ласкою Божою і поміччю лише вдачею з неволі татарської вийшов» [1, ф. 28, спр. 90, арк. 414 зв.–415; 19, с. 319].

Найвдалішим часом для втеч були моменти, коли на невольницький караван нападали козацькі або польські загони, послані для порятунку співвітчизників. При цьому найбільша небезпека полягала в тому, що татари, відчувши погоню, забирали з собою найціннішу здобич (дівчат, молодих вродливих жінок) і намагалися втекти, знищивши перед цим решту невольників. Принаймні два випадки значних військових операцій, головною метою яких було відбиття ясиру, відбулися 1653 р., коли татари здійснили один із наймасштабніших рейдів землями Волині. Обидва походи потрапили до літописів – один завдяки винятковій успішності, другий – через свою трагічність. У першому випадку полон відбивали українці. Дізнавшись з донесень розвідки, що п'ятнадцятитисячна орда зі здобиччю прямує до Криму, Богдан Хмельницький на чолі меншого, дев'ятитисячного, загону вщент розгромив своїх колишніх союзників. Весь ясир – не лише український, але й польський – було звільнено

і безперешкодно відпущено додому. Під час операції зі знищення орди в руках козаків опинилося близько півтори тисячі татар, з числа яких гетьман відібрав собі п'ятсот найвизначніших бранців, зокрема й одинадцятьох мурз. Решту полону та іншу здобич Хмельницький поділив між козаками [9, с. 250]. Другий приклад менш успішних дій подають поляки. Мотив їх походу був схожий: після жахливого пограбування Волині коронний гетьман Станіслав Потоцький наказав братам Сапігам, загопи яких дислокувалися поблизу, переслідувати татар і відбити взятий ними ясир (за іншою версією – Сапіги діяли на власний розсуд). Спочатку похід складався вдало: було розбито декілька татарських загонів і звільнено багато бранців. Однак через успіх брати втратили обережність і самі потрапили в пастку. Велике татарське з'єднання оточило польські хоругви. Більшість жовнірів вони знищили, а решту, включно з самими Сапігами, взяли в неволю [9, с. 248].

Проте, на нашу думку, такі масштабні акції зі звільнення ясиру радше були винятками, аніж являли собою сталу практику. Пояснюється це в першу чергу тим, що і козаки, і поляки, кожен свого часу домовившись із татарами про взаємодію і потребуючи їхньої лояльності, не могли відкрито виступати проти дій власного союзника, навіть якщо той визискував їхніх співвітчизників. Характерно, що козаки організували військову операцію проти татар лише тоді, коли остаточно прийняли рішення розірвати військово-політичний альянс з Кримським ханством. Власне, поляки також виступили в похід для звільнення співвітчизників, поки ще не вступили в партнерські відносини зі своїм недавнім ворогом.

Опосередковано про відсутність великої кількості походів зі звільнення бранців свідчить мовчання літописів: якби таких походів було більше, звістки про них обов'язково були б зафіксовані сучасниками, які, як ми пересвідчилися, писали не лише про успішні походи, але й про такі, що зазнавали поразки. Відсутність повідомлень про невеликі виправи зрозуміла: через свою низьку значущість вони не цікавили хроністів; але одночасно це свідчило про те, що під час таких виправ не могло бути звільнено багато людей. До речі, Ярослав Дашкевич також вважав, що вдалих походів по відбиттю ясиру у татар було небагато. З цього приводу він писав: «... ясир відбивали рідко, ... а з неволі поверталася дуже мізерна кількість невільників, які вдалося втекти або звільнитися за викуп» [14, с. 57]. Тож, попри успішність окремих анти-татарських акцій, цей спосіб також не створив вагомого каналу звільнення захопленого татарами люду.

На підставі викладеного вище можемо констатувати, що визволення мирного населення з татарської неволі було можливе і воно здійснювалося трьома головними способами – шляхом викупу, обміну і втеч. На жаль, через брак документального матеріалу наразі неможливо створити повноцінну чисельно-відсоткову характеристику, яка б відображала реальне співвідношення між головними складовими частинами ясиру – тими, хто загинув у полоні («безповоротними» втратами), і тими, хто повернувся («поворотними» втратами). За таких умов можна лише приблизно оцінити загальний баланс між зазначеними категоріями бранців. Оскільки жоден із можливих способів звільнення не створив сталого каналу

для порятунку, бранців, які повернулися з неволі, було мало, й тому весь полон можна зарахувати до числа жертв, повністю втрачених для суспільства. При цьому кількість «поворотних» втрат, швидше за все, була настільки

незначною, що перебуває в межах статистичної похибки і не суперечить загальному висновку. Відтак хоч надію на звільнення плекали багато полонених, реальні шанси отримати свободу мали одиниці.

Таблиця №1

Перебування жителів Волині в татарському полоні та їх повернення на Батьківщину

№ п/п	Ім'я захопленого	Час захоплення до полону	Час повернення з полону або час документальної згадки у справі полоненого	Скільки часу провів у полоні	Статус захопленого на час документальної згадки	Джерело
1	Верещака Ян	До полону потрапив 21 грудня 1653 р.	11 березня 1654 р. Теодор Верещака подає протестацію проти Юзефа Немирича, в результаті недбалства якого було полонено його брата Яна Верещаку	2,5 місяця	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, спр. 215, арк. 405 і зв., акт 409; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 304.
2	Єловицький Андрій	До полону потрапив 24 грудня 1653 р.	30 травня 1657 р. подав маніфестацію про захоплення його самого в полон та загибель при цьому майнових документів	3 роки 4 місяці	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, спр. 283, арк. 172 і зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 390.
3	Любенецький Якуб з кількома підданими (імена невідомі)	До полону потрапив у грудні 1653 р.	Втік або був відбитий по дорозі до Криму	Час перебування в полоні невідомий	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, спр. 90, арк. 414 зв.–415; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 319.
4	Мелецький Конstantий з кількома підданими (імена невідомі)	Коли потрапили до полону – невідомо	Втекли або були відбиті	Час перебування в полоні невідомий	Звільнилися	Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф.83, №53. Присяжные показания о количестве дымов в городах и селах, подлежащих оплате до и после Освободительной войны 1648–54 гг. в Кременецком повете, с. 68.
5	Мешканці сіл Ясківці, Червона Лука, Загірці, Тагаринівці, Якимівці, піддані панів Фричачів (імена невідомі)	До полону потрапили 1653 р.	Втекли або були відбиті 1654 р.	Декілька місяців	Звільнилися	Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф.83, №53. Присяжные показания о количестве дымов в городах и селах, подлежащих оплате до и после Освободительной войны 1648 – 54 гг. в Кременецком повете, с. 56.

6	Нарбулт Катерина	До полону потрапила в грудні 1653 р.	22 червня 1654 р. подала маніфестацію до Луцького гродського уряду про захоплення в полон її самої та загибель при цьому майнових документів	7 місяців	Звільнилася	ЦДІАК України, ф. 25, спр. 276, арк. 250 зв.–251; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 317.
7	Подорецький	Коли потрапив до полону – невідомо	6 листопада 1651 р. Войцех Скаржевський звертається з проханням позичити гроші для викупу його родича, Подорецького	Час перебування в полоні невідомий	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 11, спр. 14, арк. 143 зв.–144; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 236.
8	Серебриський Станіслав, поручник гусарської корогви князя Яна Замойського	До полону потрапив 1–2 червня 1652 р.	24 травня 1655 р. Олександра Серебриська звертається до князя Яна Замойського з проханням про допомогу для звільнення її чоловіка, Станіслава Серебриського	2 роки 11 місяців	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, спр. 91, арк. 372 зв.–375 зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 350.
9	Тиша Биковський Міхал	До полону потрапив 20 червня 1651 р.	1 вересня 1655 р. подає маніфестацію до Володимирського гродського уряду про розграбування маєтності і полонення власними підданими його самого разом з братом, Габріелем Тишею Биковським	5 років 3 місяці	Звільнився. Доля брата невідомо	ЦДІАК України, ф. 28, спр. 91, арк. 530 зв.–531 зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 359.
10	Трушковський Миколай	Коли потрапив до полону – невідомо	14 жовтня 1651 р., одразу після звільнення, подав маніфестацію про вбивство свого брата, Мартина Трушковського, та його дружини повсталими селянами	Час перебування в полоні невідомий	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 11, спр. 14, арк. 115–117; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 234.
11	Хлібовський Валеріан, королівський ротмістр	До полону потрапив у грудні 1653 р.	22 вересня 1657 р., одразу після звільнення, подав маніфестацію про захоплення його самого до полону	5 років 8 місяців	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, спр. 94, арк. 231 зв.–233; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 393.
12	Ястрембський Себастьян	До полону потрапив 1648 р.	22 серпня 1654 р. подав маніфестацію про загибель документів, які знаходилися у нього на момент захоплення в полон	6 років	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, спр. 276, арк. 508 зв.–509; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 320.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
2. Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – Warszawa, 1982.
3. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. – Kraków, 1929.
4. Архів Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском

и Волынском генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV.

5. Барбаро и Кантарини о России. К истории итало-русских связей в XVI в. – Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1971.

6. Безпалько В. Датування кримсько-литовських посольських документів 1506–1507 рр. Книги записів №7 Литовської метрики // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – № 9–10.

7. Бережков М. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888.

8. Броневский М. Описание Татарию // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. VI.

9. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1.

10. Виженер Блез, де. Описание Польского королевства // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Выпуск I (XVI ст.). – К., 1890.

11. Висотін М. Наслідки союзницьких угод з татарами 1648 – 1657 рр. для мирного населення Волині // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2012.

12. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К.: Фенікс, 2012.

13. Галенко О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995.

14. Дашкевич Я. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985.

15. Документы об освободительной войне украинского народа 1648– 1654 гг. – К.: Наукова думка, 1954.

16. Институт рукопису НБУ ім. Вернадського. – Ф. 83, №53. Присяжные показания

о количестве дымов в городах и селах, подлежавших оплате до и после Освободительной войны 1648–54 гг. в Кременецком повете.

17. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1.

18. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М.: МГУ, 1994.

19. Сухих Л., Страшко В. Національно-визвольна війна в Україні 1648 – 1657. Збірник за документами актових книг. – К.: ВІПОЛ, 2008.

20. Тунман И. Крымское ханство. – Б. м., 1936.

21. Урланис Б. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование). – М.: Соцэкгиз, 1960.

REFERENCES

1. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.*

2. BARANOWSKI, B. (1982) *Chłop polski w walce z tatarami*. Warszawa. [in Pol.]

3. KUKIEL, M. (1929) *Zarys historii wojskowości w Polsce*. Kraków. [in Pol.]

4. *Archives of Southern-Western Russia, issued by the commission for analysis of ancient acts attached to Kiev, Podolia and Volhynia governor-general. Acts, relating to the period of Bogdan Khmelnytsky. (1914) Kyiv. Part III. Volume IV.* [in Rus.]

5. *Barbaro and Contarini about Russia. To the history of Italy-Russian relations in the XVI-th century. (1971) Leningrad: Nauka. Leningradskoe otdelenie* [in Rus.]

6. BEZPALKO, V. (2010) Age Dating of the 1506's –1507's Crimean-Lithuanian Diplomatic Documents. The Lithuanian perish register № 7. In: *Ukraina v Tsentralno-Skhidniy Yevropi*. Kyiv. № 9 – 10. [in Ukr.]

7. BEREZHKOVA, M. (1888) *Russian prisoners and slaves in the Crimea*. Odessa [in Rus.]

8. BRONEVSKIY, M. (1867) The Description of Tataria. In: *Notes of Odessa Society of History and Antiquities*. Volume VI. [in Rus.]

9. VELYCHKO, S. (1991) *Chronicle*. Kyiv:

Dnipro. Volume 1. [in Ukr.]

10. BLAISE DE VIGENÈRE (1890) The Description of the Polish Kingdom. In: *Memoirs on History of Southern Russia*. Part I (XVI cent.). Kyiv. [in Rus.]

11. VYSOTIN, M. (2012) The results of Agreements with the Tatars in 1648–1657 for the Civilian Population of Volyn. In: *Studiyi i materialy z istoriyi Volyni*. Kremenets. [in Ukr.]

12. VORONCHUK, I. (2012) *The population of Volyn in the XVIIth – First Half of the XVIIIth Centuries: Family, Household, Demographic Factors*. Kyiv: Feniks. [in Ukr.]

13. HALENKO, O. (1995) About Ethnic Relations between Ukrainians and Crimean Tatars Early and Now. In: *The Crimean Tatars: History and Contemporaneity* (on the Occasion of the 50-th Anniversary of Deportation of Crimean Tatars): Proceedings of International Scientific Conference (Kyiv, May, 13 – 14, 1994) [in Ukr.]

14. DASHKEVYCH, YA. (1985) The yasyr from Polillia in the Second Half of the XVIth Century. In: *Proceedings of the 3-rd Vinnytsia Regional Historical Conference* (September, 4, 1985). Vinnytsya. [in Ukr.]

15. *Documents about the Liberation War of the Ukrainian People in 1648–1654*. (1954) Kyiv: Naukova dumka. [in Rus.]

16. *Institute of Manuscripts of Vernadskyi National Library of Ukraine*. Fond 83 No 53. Jury testimonies about the number of «dymy» in the cities and villages to be paid before and after the 1648 – 1654 Liberation war in Kremenets region.

17. KULISH, P. (1856) *Notes on Southern Russia*. Volume 1. Saint Petersburg [in Rus.]

18. LITVIN M. (1994) *About the Morals of Tatars, Lithuanians and Moscovites*. Moscow: MGU. [in Rus.]

19. SUKHYKH, L. & STRASHKO, V. (2008) *National-Liberation War in Ukraine in 1648–1657*. Based on Register Records. Kyiv: VIPOL. [in Ukr.]

20. TUNMAN, I. (1936) *The Crimean Khanate*. [in Rus.]

21. URLANIS, B. (1960) *The Wars and the population of Europe. The Military Casualties in the XVIIth – XXth Centuries European Wars*. (Historical and Statistical Research). Moscow: Sotsekgiz. [in Rus.]

M. Vysotin

The Problem of Return of Ukrainian Prisoners from Tatar Captivity in the Times of Bohdan Khmelnytskyi

Abstract

In the article the author considered some peculiarities of state of prisoners taken by Tatars in Volyn and established overall balance between the components of jasyr. Solving these questions allow us to determine real scale of the demographic crisis that covered Ukraine in the times of Bohdan Khmelnytskyi. The research is based on chronicles and records from registers of Volyn city and county courts.

The previous researches proved that jasyr had a great importance among other casualties (death of hunger and disease, kills or injuries etc.). In accordance with classical methods of calculating losses in military and political conflicts, formulated by researcher B. Uralanis, the capture conventionally can be divided into two parts: the prisoners who returned from captivity and became active members of society again (so called «retrievable losses») and those one who died in a strange land and was forever lost to the society («irretrievable loss»). As a matter of fact only the prisoners of the second category can be considered to be real victims of Tatar aggression. The lack of documentary materials makes it impossible to create a full numerical and percentage characteristic reflecting the balance between two statistical categories. With this purpose it is determined that there were three ways to return home: redemption, exchange and escape (or fighting off). It was found that due to a number of factors, both objective and subjective, none of these ways was enough efficient to return prisoners. Thus the author proved absolute advantage of irretrievable losses over the retrievable ones and established the reasons to qualify the prisoners as victims fully lost to the society.